

Dr. sc. **Jasna Galjer**, redoviti profesor u trajnom zvanju
Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska
jgaljer@ffzg.hr

PROCESUALNOST ARHITEKTURE U KONTEKSTU DRUŠTVENIH PROMJENA: OD IDEJE DO IDEOLOGIJE

Apstrakt

Tema izlaganja je mnogostrukost društvenih uloga arhitekture u kontekstu javnih politika, modernog i suvremenog izgrađenog okoliša, koja pripada najaktualnijim aspektima javnih politika u globalnom kontekstu, osobito u posttranzicijskim europskim zemljama.

Sukladno postavkama prema kojima se u okviru specifičnih političko-društvenih sustava i ideologija razvijaju specifične tipologije (javnih) prostora i arhitekture, polazište je teza da je za razumijevanje društvenih transformacija koje uključuju i arhitekturu, nužno rekonstruirati kompleksne, značenjske i kreativne živote građevina te promjene koje se u njima događaju tijekom vremena, kao dijaloge o značenjima i vrijednostima između različitih sudionika (naručitelja, kritičara, korisnika, posjetitelja, znanstvenika, arhitekata, umjetnika, novinara, stanovnika, vlasnika i dr.).

Na odabranim primjerima multifunkcionalnih kompleksa za obrazovanje odraslih i proizvodnju kulture nastalih u Zagrebu od 1950-ih do 1980-ih godina analiziraju se udjeli društveno-angažirane arhitekture u procesima modernizacije i demokratizacije društva. Cilj je rasvijetliti ključne aspekte uloga navedene arhitekture u funkciji multifunkcionalnih kulturnih središta u generiranju urbanih identiteta i kvalitete svakodnevice. Nadalje, ukazat će se na fenomenologiju heterogenih iskustava korištenja tih prostora, njihovih karakteristika, narative i percepcije. Stoga će se posebna pažnja posvetiti transformacijama prostora uvjetovanih promjenama društvenih sistema i ideoloških paradigmi, marginaliziranju ovog graditeljskog nasljeđa kulturne infrastrukturne mreže u posttranzicijskom razdoblju. U konačnici, namjera je otvoriti raspravu o mogućim strategijama održivosti fonda kulturne baštine unutar proširenog polja suvremene kulture.

Ključne reči: društvena uloga arhitekture, političnost prostora, modernizacija, socijalizam, tranzicija

Jasna Galjer, PhD, Full Professor
University of Zagreb – Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of Art History, Zagreb, Croatia
jgaljer@ffzg.hr

PROCESSUALITY OF ARCHITECTURE IN THE CONTEXT OF SOCIAL CHANGE: FROM IDEA TO IDEOLOGY

Abstract

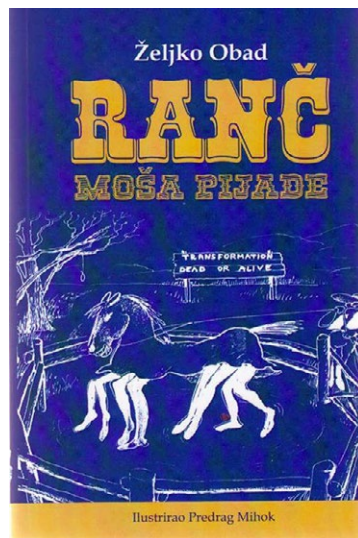
The topic of the paper is the multiplicity of architecture's social roles in the context of public policies, as well as modern and contemporary built environment. This is one of the most current aspects of public policies globally, especially in post-transitional European countries,

In accordance with the settings in which, within specific politico-social systems and ideologies, specific typologies of (public) spaces and architecture are developed, the starting point is that to understand social transformations that include architecture, it is necessary to reconstruct the complex, meaningful and creative lives of buildings, as well as the changes that occur in them over time, as dialogues on the meanings and values between different participants (a purchaser, a critic, a user, a visitor, an academic, an architect, an artist, a journalist, an inhabitant, an owner, etc.).

The role of socially-engaged architecture in the processes of modernization and democratization of society is analyzed on the selected examples of multifunctional complexes for adult education and cultural production created in Zagreb from the 1950s to the 1980s. The aim is to shed light on the key aspects of the role of such architecture in the shape of multifunctional cultural centers in generating urban identities and the quality of everyday life. Furthermore, the phenomenology of heterogeneous experiences of the use of these spaces, their characteristics, narrative and perception will be pointed out. Therefore, special attention will be paid to the transformation of space as conditioned by changes to the social systems and ideological paradigms, the marginalization of this architectural heritage of the cultural infrastructure network in the post-transition period. Ultimately, the intention is to open a debate on the possible strategies for the sustainability of cultural heritage within the expanded field of contemporary culture.

Keywords: social role of architecture, politics of space, modernization, socialism, transition

Slika 1. Obad, Ž. „Ranč Moša Pijade“, 2015,
 ilustracija na naslovnoj stranici: Predrag Mihok.
 Zbirka satirično-humorističnih priča inspirirana
 djelatnošću Radničkog sveučilišta „Moša Pijade“
 od početka 1980-ih do 2000-ih godina

Ako nikako drugačije, arhitektura je uvijek preživljavala i najteže krize kao volja epohe prenesena u prostor, kao što je to formulirao Mies van der Rohe.¹ Teza je vrlo poticajna ako je preispitujemo na primjerima heterotopija, kao što su multifunkcionalne građevine kompleksnih društveno-angažiranih namjena, kojima pripadaju kulturni centri, knjižnice, muzeji i srodne arhitektonske tipologije koje poput fragmenata iluzionističkog svijeta zrcalno odražavaju vlastitu stvarnost. Kroz 20. i 21. stoljeće, uslijed promjene društveno-političkih sustava na području kojem je Hrvatska pripadala i gravitirala, doživjele su brojne transformacije, koje se očituju u korištenju, održavanju, financiranju, organizaciji i upravljanju, djelatnosti, percepcijama u društvu i ulogama u lokalnoj zajednici. Unatoč razlikama, tipologijama, nazivima, organizaciji djelatnosti i provođenju kulturnih politika, multifunkcionalni kompleksi za obrazovanje i kulturu u Hrvatskoj kao i u drugim europskim državama bilježe procvat 1950-ih i 1960-ih. Tada u okviru obnove i modernizacije društva edukacija i kultura postaju ključne poluge državne politike i važna središta društvenog i kulturnog života zajednice. Nerijetko je riječ o značajnim arhitektonskim i urbanističkim projektima i realizacijama koje svjedoče o tadašnjem poimanju edukacije, ali i o odnosu tadašnjeg socijalističkog društva prema institucijama znanosti i stjecanju znanja u okviru modernizacijskih procesa toliko potrebne transformacije društva.²

Dosadašnja istraživanja multifunkcionalnih kompleksa za obrazovanje i kulturu bila su dijelom ograničena na istraživanje pojedinačnih ustanova, često zbog njihove važnosti na nacionalnoj ili lokalnoj razini. O tome svjedoči nedostatak cjelovitog uvida u topografiju ključnih građevina u Hrvatskoj, ali i na području Zagreba, na osnovi koje bi se provelo sustavnu poredbenu analizu te definiralo smjernice za prepoznavanje vrijednosti i uključivanje tog važnog segmenta kulturne baštine u suvremenu kulturu.³ Indikativno je i da je navedena arhitektonska tipologija u monografskim istraživanjima opusa pojedinih protagonista moderne arhitekture u Hrvatskoj ostala izvan fokusa: kao u slučaju projekata za dom kulture na zagrebačkoj Peščenici Drage Iblera (1954), i Stjepana Planića za domove

kulture u Velikoj Gorici (1950. – 1953.) i Pitomači (1952). Činjenica da oba Planićeva projekta datiraju iz razdoblja njegove angažiranosti u Glavnoj direkciji građevinarstva NR Hrvatske, dakle resora u kojem su pored ovlasti postojale i osnove za razvoj sistema tipskih objekata analognih prefabriciranim sistemima u stanogradnji, upućuje na pretpostavke da se to pitanje u Hrvatskoj razmatralo.⁴ Istovremeno, građevine su uslijed naknadnih pregradnji i adaptacija, koje su uslijedile tijekom kasnijih desetljeća zbog promjena u programskim konceptima i novonastalim potrebama lokalne zajednice, postale neprepoznatljive.

Početakom 1950-ih, kao dio sistema *obrazovanje uz rad* otvara se niz radničkih sveučilišta koja u okviru edukativnih programa uključuju i kulturu. Jedan od temeljnih ciljeva bio je ponuditi nove formalne i alternativne modele osnovnog i dopunskog obrazovanja za zaposlene, dakle za najaktivniji dio društvene zajednice. Osnovni cilj bio je poništiti granice usko specijaliziranih obrazovnih sustava, odnosno približiti radnicima umjetnost i kulturu. Istovremeno, umrežavanje je narodnoj vlasti omogućavalo širenje ideja i ideologije o socijalizmu, odnosno realiziranje programskih opredjeljenja Komunističke partije Jugoslavije.⁵ Statistički podaci o broju radničkih i narodnih sveučilišta, broju edukativnih i kulturnih aktivnosti, broju polaznika i posjetitelja, potvrđuju koordinirano provođenje političke ideologije, obrazovne i kulturne politike. Broj radničkih sveučilišta povećavao se od 1953. do 1966., potom se do 1971. godine smanjivao, a do početka 1980-ih ostao je približno isti.⁶

Nije stoga slučajno što među multifunkcionalnim kompleksima nastalim u razdoblju socijalizma postoje značajne podudarnosti,⁷ kako u arhitektonskoj tipologiji tako i u programskim odrednicama definiranja sadržaja i namjena. Podjednako zanimljive sličnosti očituju se i u postsocijalizmu, kada gube društveni značaj i uloge, koje u tranzicijskom neoliberalizmu nisu zamijenjene novima. Kao i u ostalim socijalističkim državama, u socijalističkoj Jugoslaviji standardiziranju projekata domova kulture pristupilo se neposredno nakon 1945. godine. Ti su programi usmjereni osnovnoj funkciji doma kulture kao „kulturnog i društvenog središta, mjesta za političko i opće uzdizanje naroda“⁸. Zastupljeni su i detaljno razrađeni programi u rasponu od minimalnog, za manja naselja, do opsežnog i zahtjevnijeg programskog okvira koji uključuje vrlo raznorodne sadržaje (dvorana za predavanja, projekcije i predstave, prostorije za samostalno djelovanje kazališnih, glazbenih i drugih sekcija, društvene prostorije s knjižnicom i popratnim sadržajima za šah, stolni tenis, bilijar, ples i slično). Takav koncept ukazuje na primjenu načela urbanog funkcionalnog zoninga, u kojem se posebna pažnja poklanjala komunikaciji unutar zgrade i s okolnim prostorom, s ciljem povezivanja u ambijentalne cjeline. Navedeno potvrđuju i podaci o zastupljenosti u svim gradskim područjima, gdje se nastojalo dokinuti podjele na centar i periferiju.⁹ Urbano planiranje Zagreba 1960-ih je u znaku implementacije *Urbanističke regulatorne osnove* Vlade Antolića (1949. – 1953.), kojom se nastojalo definirati okvire naglog širenja grada. Razdoblje najvećeg procvata u djelovanju multifunkcionalnih građevina za edukaciju odraslih i kulturu bile su šezdesete godine 20. stoljeća, kada dolazi do preorijentacije u dominantnim djelatnostima te umjesto obrazovanja odraslih sve više prostora u programima zauzimaju programi kulturne proizvodnje. Da je za djelotvorno provođenje nove strategije arhitektonska tipologija bila odlučujuća, potvrđuje niz primjera na području Zagreba, između ostalih Centri za kulturu Trešnjevka, Susedgrad, Velika Gorica, Dubrava, Novi Zagreb, Peščenica te

Slika 2. Pozivnica za Drugi okrugli stol, „Pučko otvoreno učilište – sinteza kulture, arhitekture i dizajna“. U fokusu: velika dvorana, Pučko otvoreno učilište, Zagreb, 2018. Oblikovanje: Damir Gamulin, Nives Sertić

najznačajniji među njima, Radničko sveučilište „Moša Pijade“ (arh. Radovan Nikšić i Ninoslav Kučan, 1956. – 1961.). Od kraja 1950-ih započinje proces preusmjeravanja osnovne djelatnosti od obrazovanja odraslih prema polivalentnim programima centara za kulturu, koji zahtijevaju i modernizaciju prostora radničkih domova i domova kulture iz 1950-ih, u kojima je sve više sadržaja primjerenih popularnoj kulturi svakodnevice 1960-ih. Ogladni je primjer Radničkog sveučilišta u Zagrebu, gdje se eksperimentalni model prostornog kompleksa projektiranog kao *grad u malome* za pet tisuća stanovnika dnevno, s prostranom bibliotekom i dokumentacijskim centrom, odjelom za nakladništvo te dvije multifunkcionalne dvorane; većom sa 600 i manjom za 220 sjedećih mjesta, predviđenima za konferencije, koncerte, kazališne predstave i kinoprojekcije. Taj *Drugi dom za radnike* podjednako je namijenjen edukaciji, odmoru radnika nakon svakodnevnog rada, i kvaliteti svakodnevnog življenja, ali i drugim aktivnostima koje su privlačile različite društvene grupe i dobne skupine. U skladu s tim nastaju i specifični modeli kulturne produkcije koji postaju predložak za diseminaciju kulturne politike Period najintenzivnijih aktivnosti bile su šezdesete, kada su se u ovim prostorima održavali vrhunski programi kulturnih manifestacija kao što su GEF (Genre Film Festival), a 1969. održani su međunarodni simpoziji *Kompjutori i vizualna istraživanja*¹⁰ i *Industrijski dizajn i privredno-društvena kretanja u Jugoslaviji*.¹¹ Upravo u ovom segmentu očituje se afirmiranje radikalnih, eksperimentalnih i avangardnih oblika kulturne produkcije koji su zahvaljujući programskom okviru RANS-a bili iznimno popularni. Riječ je o umreženosti s pojavama na suvremenoj umjetničkoj sceni, kao što su Nove tendencije i Muzički biennale, koje povezuje intermedijalnost, povezivanje umjetnosti s tehnološkim inovacijama, sferom javnog i svakodnevnog života te proznanstveni pristup.¹² Pri tome je u medijalizaciji programskih sadržaja ključnu ulogu imao časopis *15 dana*, isprva kao vodič kroz kazališne, koncertne, likovne, kinopredbe i druge programe u organizaciji Centra za kulturu i polaznike seminara Radničkog sveučilišta „Moša Pijade“, koji će se s vremenom profilirati u časopis visoke stručne razine populariziranja *visoke kulture*, od književnosti preko slikarstva, glazbe i kiparstva, karikature i fotografije, filma i kazališta, arhitekture i dizajna pa do kulture svakidašnjeg života.¹³

Za slojevitost tih odnosa karakteristična je pozicija Filmskog kluba, gdje su se formalno odvijale projekcije za članove, što je omogućilo prikazivanje filmova koji nisu prošli

Slika 3. Otvorenje Radničkog sveučilišta „Moša Pijade“, 1961. Fotografija Šime Radovića, na kojoj su predsjednik SFRJ Josip Broz Tito i Jovanka Broz, Vladimir Bakarić i tadašnji gradonačelnik Zagreba Većeslav Holjevac (izvor: Muzej grada Zagreba)

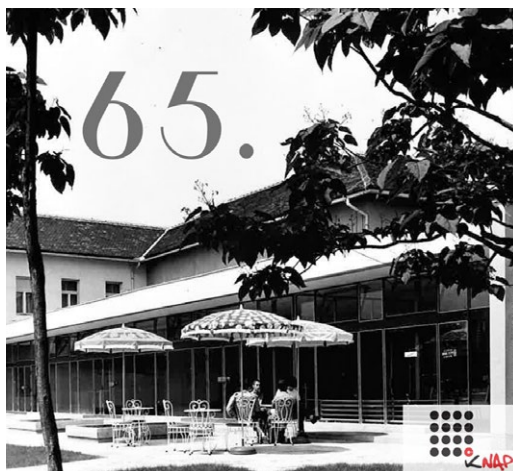
cenzuru i nisu distribuirani po tadašnjoj Jugoslaviji. Velika dvorana RANS-a, popularna „Moša“ bila je premala za publiku koja je dolazila na projekcije filmova poput *Odvratnosti* Romana Polanskog, *Priznanja* Coste Gavrasa, *Performance* Donalda Cammella i Nicholasa Roega s Mickom Jaggerom, *Limeni bubanj* Völkerja Schlöndorfa, tjedne novog britanskog filma, dane francuskog novog vala. Istovremeno, u okviru GEF-a propituju se aktualne i provokativne teme poput odnosa kibernetike i estetike, i uloge filma u afirmiranju seksualnosti kao mogućnosti za afirmaciju novog humanizma. Odlaskom Hanibala Dundovića, Filmski klub je krajem 1970-ih praktički prestao postojati, a Velika dvorana postaje stalna kazališna scena izvaninstitucionalne družine KPGT-a¹⁴ s kulturnim predstavama *Oslobođenje Skopja*, *Karamazovi*, *Grisonova banda*. Za potrebe izvođenja predstava KPGT-a, 1982. je prvi put devastiran izvorni interijer s opremom koju je posebno za pojedine prostore oblikovao Bernardo Bernardi. Tom je prilikom uklonjeno desetak redova sa sjedalima, te je umjesto njih postavljena pozornica na koju su stavljene teleskopske tribine da bi se predstave mogle gledati sa svih strana. Dvorana je ponovo preuređivana 1987./1988. i tada je dizajn interijera u cijelosti izmijenjen, da bi sredinom 1990-ih, pod naletom cunamija neoliberalne *kulturne politike* za potrebe privatne televizije prostor ispražnjen za televizijski studio. Konačno, kada 2005. u dvoranu ulazi BOOGALOO klub, devastacija dvorane ulazi u završnu fazu, a nelegalno korištenje proširuje se i na ljetnu terasu, te prostor (u međuvremenu zatvorenog) restorana na prvom katu. Ovo je tek jedna u mnoštvu intervencija kojima se sustavno i nepovratno uništava ambijentalna cjelina, dok s druge strane, paradoksalno, kompleks posljednjih desetak godina bilježi sve veći zainteresiranost znanstvene historiografije. Dosad najkonzekventniji pokušaj da se zaustavi daljnje propadanje kompleksa jeste *Konzervatorska studija* iz 2017.,¹⁵ s idejnim prijedlogom smjernica za obnovu koji uključuje i prezentaciju kompleksa *in situ*, u vidu *vremenskih kapsula*, odnosno ambijentalnih cjelina. Iako odobrena u Gradskom zavodu za zaštitu spomenika, studija nije dala nikakve konkretne rezultate u zaštiti prostora.¹⁶ Čini se da ni tri tematska okrugla stola posvećena prostornim cjelinama knjižnice (2017.), velike dvorane (2018.) i prostorima za komunikaciju (2019.) nisu značajnije utjecala na osvješćivanje potrebe za restauriranjem i zaštitom prostora, a još manje ambijentalne vrijednosti cjeline ili njezinih fragmenata, na primjer vrhunske opreme koju je dizajnirao Bernardo Bernardi.¹⁷

Slika 4. Zgrada nekadašnjeg RANSA-a, danas Pučko otvoreno učilište, stanje 2020.

Slične situacije ponavljaju se u velikoj većini zagrebačkih radničkih sveučilišta, domova i centara kulture, koje dio javnosti i dalje percipira kao neželjene i nepotrebne relikte socijalističkog sistema, a nema političke volje koja bi uspostavila protutežu artikuliranim programima aktiviranja ogromnog potencijala tih prostora za suvremene oblike kulturne produkcije.¹⁸ Proces rastakanja društvene uloge ove arhitekture započeo je još 1970-ih, kada se status multifunkcionalnih institucija za edukaciju odraslih i kulturu drastično mijenja nakon reforme školstva u Hrvatskoj 1974. Tada narodna i radnička sveučilišta gube pravo na organiziranje formalnog obrazovanja te uslijed reorganizacije dolazi do masovnih integracija institucija koje se bore za opstanak. Međutim, zbog nemogućnosti provedbe dijela programa obrazovne reforme, umjesto strukovnog obrazovanja ojačalo je obrazovanje za samoupravljanje i programi za kulturu. O ovoj problematici 1976. organizirano je i Savjetovanje o domovima kulture, održano u Kumrovcu u organizaciji Saveza arhitekata Jugoslavije, a u raspravi je sudjelovalo 115 arhitekata i predstavnika srodnih struka i predstavnika društveno-političke sfere s područja čitave Jugoslavije.¹⁹ Ideološku podlogu rasprave odredio je glavni politički strateg reforme školstva u Hrvatskoj Stipe Šušar, koji je ukazao na problem nedostatno artikulirane uloge domova kulture kao središta društvene djelatnosti. Malrauxov koncept *kulture dostupne svima*, tada vrlo popularan u hrvatskim intelektualnim krugovima, prema kojem bi suvremeni centri kulture trebali preuzeti prijašnju ulogu katedrala, Šušar smatra depasiranim u okolnostima niske razine potreba za kulturom, a zanimljiva je njegova teza o potrebi planiranja mreže kulturnih institucija i sadržaja u domeni svakodnevice.

Na tragu tih ideja, više ili manje uspješno 1970-ih i 1980-ih odvijali su se procesi transformacije domova kulture u polivalentne centre. Karakterističan je primjer Centra za kulturu Peščenica, sa svim sadržajima predviđenim tipologijom arhitekture ove polivalentne namjene: od knjižnice s čitaonicom, dvorane za kazališne predstave, koncerte, izložbe

Slika 5. Kulturni centar Peščenica, spomen-fotografija u povodu 65. obljetnice djelovanja (1955. – 2020.)

i ples do učionica s praktikumima. Kompleks je 1970-ih i 1980-ih postao ogledni primjer generatora kulturne produkcije u istočnom dijelu gradske periferije, siromašnom bilo kakvim kulturnim programima. Stoga je osobito vrijedan aspekt sociokulturne umreženosti, koji se očituje u programima umjetnosti u javnom prostoru Galerije Događanja i suradnje s tvornicama „Chromos“, „Dukat“, „Unija“ i drugim. Ostali zagrebački centri, među kojima su najaktivniji centri za kulturu Trešnjevka i Novi Zagreb, slijedili su slične programe. Slijedom navedenog i studija *Centri kulture, domovi kulture i društveni domovi u SR Hrvatskoj*, autora Ivana Rogića i Andrije Mutnjakovića,²⁰ svojevrsna je sinteza dotadašnjih socioloških i arhitektonsko-urbanističkih istraživanja i iskustava, koja sadrži ne samo precizne podatke o kronologiji nastanka i djelovanja institucija nego i standardiziranu tipologiju.

U traženju mogućih novih namjena kompleksa tranzicijskih 1990-tih, za RANS su se tražile mogućnosti prenamjene, među kojima je bilo i pretvaranje kuće u Muzej suvremene umjetnosti. Kao jedan od glavnih argumenata, isticala se tada upravo fleksibilnost prostora. Da devedesete ipak nisu isključivo negativno nasljeđe odnosa prema ovoj arhitekturi i njezinoj memoriji, pokazuju urbanistički seminari *Okviri metropole*, od kojih je prvi održan 1995. u zgradi RANS-a (tada Otvorenog učilišta). Seminare karakterizira primjena eksperimentalnih metoda i načina promišljanja tada aktualnih urbanih tema, problema i otvorenih pitanja, prije svega *neuralgičnih točaka*. U okviru radionica, predavanja i popratnih programa razmatrale su se moguće urbane strategije rješavanja neuralgičnih prostora. Time je Zagrebu dano značenje naziva seminara na više razina, koje je osim važnosti za arhitektonsku praksu otvorilo i niz pitanja zanimljivih za širu javnost, kao i prilika za *učenje od povijesti*. Eksperimentalni karakter vidljiv je i u tome što su radionice bile dijelom otvorene za zainteresirane koji su mogli sudjelovati u raspravama. Tema seminara 1995. je bila *Život uz prugu*, od Zapadnog kolodvora do Tvornice ulja, a jednodnevni seminar bio je organiziran u obliku radionice u kojoj je 10-ak grupa arhitekata dalo prijedloge za uređenje

tih prostora, odnosno kako ponovo uspostaviti veze među pojedinim dijelovima gradske strukture. Među gostujućim profesorima bili su Kenneth Frampton, Hermann Hertzberger i Raoul Bunschoten.

Nakon završnih prezentacija, Herman Hertzberger²¹ je održao predavanje *Prostori za neočekivano* izloživši vlastita polazišta o konceptualizaciji arhitektonskih ideja, koje Kenneth Frampton definira kao strukturalni regionalizam. Za Hertzbergera osnovni cilj oblikovanja arhitektonikom nisu gotova rješenja, već prostorni okvir koji će popuniti sadržajem, svrhom i dati mu smisao njegovi korisnici. Taj je cilj u pravilu sustav zasnovan na arhetipovima. Njegovi se pojavni oblici neprestano reinterpetiraju na nove načine, što svakome omogućuje da ih individualno doživi i da se u njima izrazi. Stoga je i tema predavanja koje je održao u Zagrebu bila interpretacija arhitekture kao stvaralaštva čiji je smisao ne samo u stvaranju prostora već i u omogućavanju života u njemu i oko njega. Prema Hertzbergeru, zgrada treba biti izvedena poput grada; treba posjedovati jasnoću da bi se tijekom vremena mogle dogoditi preobrazbe. Također, zgrada treba imati dobre temelje, ne samo u fizičkom nego prije svega u duhovnom smislu, da bi mogla biti reinterpetirana na različite načine, ovisno o pojavi potreba za novim namjenama i načinima razmišljanja. Pri tome je Dioklecijanova palača istaknuta kao paradigmatki primjer transformacije palače u grad. Na primjeru zgrade Otvorenog sveučilišta, Hertzberger uočava analogne modele strukturalističkog promišljanja arhitekture, koje uočava u fleksibilnosti prostora čiji sklopovi podjednako dobro funkcioniraju kao zasebne jedinice promjenjivih namjena, kao i na razini cjeline. Upravo ta svojstva smatra temeljnom idejom strukturalizma.

Seminar je zaključen predavanjem pred auditorijem prepune *velike dvorane* Otvorenog sveučilišta, koje je održao Kenneth Frampton. Jedan od vodećih svjetskih teoretičara arhitekture, u lokalnoj sredini najpoznatiji kao autor knjige *Moderna arhitektura: kritička povijest*, govorio je o paradigmatkim primjerima suvremene japanske, francuske, finske i španjolske arhitekture, obrazlažući polazišta svoje teorije kritičkog regionalizma. Iz perspektive globalizacijskih kulturnih i političkih dominantni, zanimljivo je njegovo tumačenje o posljedicama globalne na štetu nacionalnih, lokalnih civilizacija. Prema Framptonu, važno je sačuvati kontekstualne vrijednosti i tradiciju, koja ne podrazumijeva isključivo konzervativizam već i kulturnu različitost. Pri tome je iznio teze da među mogućim smjerovima suvremene arhitekture značajnija ostvarenja mogu dati tek dvije opcije: prva je u skladu s dominantnim oblicima proizvodnje i potrošnje, a druga je suprotstavljena tome. Prva slijedi ideal Miesa van der Rohea, teži redukciji arhitekture na razinu produkt dizajna uvećanog mjerila i vrlo malo se bavi gradom. Drugu mogućnost odlikuju često potpuno zatvoreni blokovi unutar kojih se uspostavljaju otvoreni, konkretni odnosi čovjeka prema čovjeku i čovjeka prema urbanom ambijentu i prirodnom okolišu. Jedinu nadu, smatra Frampton, predstavljaju kreativne dodirne točke između tih ekstremnih stavova, odnosno arhitektonska kultura zasnovana na kontinuitetu tradicije, koja neprestano samu sebe kritički preispituje.²²

Umjesto zaključka, preostaje tek dijagnosticirati da su stanje i status društveno angažirane arhitekture ove namjene u Zagrebu i Hrvatskoj 2021, u usporedbi s udjelom koji su ovi prostori imali u oblikovanju svakodnevice od 1950-ih do 1970-ih, tek izraz i odraz volje današnjeg vremena, (nažalost) preneseni u prostor.

Napomene

- 1 Mies van der Rohe, L. *Baukunst und Zeitwille, Der Querschnitt*, 1924, 4, 31–32.
- 2 Ilustrativan je primjer „Aleja fakulteta“ u Zagrebu zamišljena kao urbana os koju čini reprezentativni niz zgrada izvedenih u svega nekoliko godina (1956. – 1963.).
- 3 U hrvatskom su kontekstu istraživani:

Radničko narodno sveučilište u Zagrebu – npr. Ceraj, I., Haničar Buljan, I. i Margaretić Urlič, R. *Konzervatorska studija s idejnim prijedlogom prezentacije dijela zgrade Pučkog otvorenog učilišta Zagreb – velika dvorana s pratećim prostorijama*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2017. (elaborat); Galjer, J. i Lončar, S. *Socially Engaged Architecture of the 1950s and Its Transformations: The Example of Zagreb's Workers' University*, *Etnološka tribina*: godišnjak Hrvatskog etnološkog društva, 2019, 49, 194–222;

Hrvatski dom u Vukovaru – Karač, Z. i Šimičić, Đ. *Hrvatski dom u Vukovaru arhitekta Aleksandra Freudreicha*, *Prostor*, 2007, 2[34], 204–223;

Zorin dom u Karlovcu – Radović-Mahečić, D. *Graditeljska obitelj Camelutti (1879. – 1947.)*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 2009, 33, 319–336, kao i domovi i centri kulture; Rogić, I. i Mutnjaković, A. *Centri kulture, domovi kulture i društveni domovi u SR Hrvatskoj*, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1984.

Za usporednu analizu i kontekstualizaciju u okviru jugoslavenskog prostora vidjeti: Живковић, Н. (ур.), *Културно добро данас – вредност и значење*: зборник радова VIII конференције, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 2017; Живковић, Н. (ур.), *Архитектура и урбанизам после Другог светског рата*: заштита као процес или модел, зборник радова VI конференције, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 2015.
- 4 Navedeno prema popisu radova objavljenom u monografiji: *Stjepan Planić 1900. – 1980. Iz arhive arhitekta*. Gliptoteka HAZU, Zagreb, 2003/2004, 117, 124.
- 5 Bertsch, G. K. and Persons, K. L. *Workers' Education in Socialist Yugoslavia*, *Comparative Education Review*, 1980, Vol. 24, No. 1, 87–97.
- 6 Odbor za obilježavanje 30-godišnjice rada radničkih i narodnih univerziteta, *Rad i razvoj radničkih i narodnih univerziteta*, Beograd. 1983.
- 7 Cupers, K. *The Cultural Center: Architecture as Cultural Policy in Postwar Europe*, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 2015, Vol. 74, No. 4, 464–484.
- 8 Pivac, A. *O domovima kulture*, *Arhitektura*, 1951, 5/8, 108–112.
- 9 Odlukom o teritorijalnoj podjeli iz 1953. grad Zagreb podijeljen je na osam općina užeg gradskog područja (Črnomerec, Donji grad, Gornji grad, Maksimir, Medveščak, Peščenica, Trnje i Trešnjevka), a 1955. je Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o podjeli NR Hrvatske na kotare, gradove i općine, gradsko područje prošireno na vanjske općine, te od tada grad Zagreb ima deset općina (uz ranijih osam općina užeg gradskog područja, još i nove općine Dubravu i Susedgrad).
- 10 Simpozij je održan u okviru manifestacije *Nova tendencija 4*, okupio je vodeće predstavnike tada pionirskih eksperimentalnih primjena kompjutorskih tehnologija u polju vizualnih istraživanja. Opširnije u: Medosch, A. *New Tendencies Art at the Threshold of the Information Revolution (1961–1978)*, The MIT Press, Cambridge, MA/London, 2016.
- 11 Simpozij je održan u suradnji Radničkog sveučilišta „Moša Pijade“, Centra za industrijsko oblikovanje i Zavoda za tržišna istraživanja.

- 12 Kružić, D. Experimental (Structural Film) as the Concept of Film Innovation (Mihovil Pansini and Geff), *AM Journal for Art and Media Studies*, 2018, 15, 11–22.
- 13 Galjer, J. Radovan Ivančević kao teoretičar i promotor modernog dizajna, u: Kovačić, Đ. i Petrinović, M. (ur.), *Radovan Ivančević (1931. – 2004.)*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 2016, 217–232.
- 14 Za kontekstualizaciju djelovanja KPGT-a (Kazalište, Pozorište, Gledalište, Teatar) vidjeti: Dolan, J., *Linking Art and Politics : KPGT, the Zagreb Theatre Company (Yugoslavia)*, *The Drama Review: TDR*, 1983, Vol. 27, No. 1, 82–92.
- 15 Ceraj, Haničar Buljan, Margaretić Urlić, *nav. djelo*.
- 16 U međuvremenu je dio suterena postao pivnica, koja je uzurpirala i dio vanjskog prostora za terasu, tako da je izvorna reprezentativnost prilaznog platoa danas obilježena mirisima jeftine kuhinje.
- 17 Prvi okrugli stol, Pučko otvoreno učilište – sinteza kulture, arhitekture i dizajna. U fokusu: knjižnica i čitaonica, Pučko otvoreno učilište, Zagreb, 2017; Drugi okrugli stol, Pučko otvoreno učilište – sinteza kulture, arhitekture i dizajna. U fokusu: velika dvorana, Pučko otvoreno učilište, Zagreb, 2018; Treći okrugli stol, Pučko otvoreno učilište – sinteza kulture, arhitekture i dizajna. U fokusu: hodnici, foyer, podesti, Pučko otvoreno učilište, Zagreb, 2019.
- 18 Švec Španjol, S. i Vujnović, A. *Centri za kulturu – paradigme prošlosti ili potencijal budućnosti* [internet], dostupno na www.galerijagalzenica.info [15. 4. 2021]
- 19 U povodu Savjetovanja objavljen je temat časopisa *Arhitektura*, 1976, br. 158–159.
- 20 Rogić, I. i Mutnjaković, A. *Centri kulture, domovi kulture i društveni domovi u SR Hrvatskoj*, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1984.
- 21 Hertzberger je osnivač BiA (*Berlage Institute of Architecture*), u okviru kojega je 1985. pokrenuo INDESEM (*International Design Seminar*), program razmjene studenata i profesora arhitekture na različitim europskim sveučilištima, koji se svake godine održavao u drugom gradu, a 1988. organiziran je i u Splitu.
- 22 Frampton, K. Svjetska arhitektura i refleksivna praksa, u: *Okviri metropole : Zagrebački urbanistički seminari 1995. i 1996.* Grad Zagreb, Gradski zavod za planiranje razvoja i zaštitu čovjekova okoliša, Zagreb, 1996, 193–199.